

EDYCJE

DOI: 10.31648/pl.7870

IWONA MACIEJEWSKA

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8165-502X>

e-mail: iwona.maciejewska@uwm.edu.pl

O potrzebie badań interdyscyplinarnych na przykładzie projektu *Źródła do dziejów Czapskich w XVIII wieku. Egodokumenty członków rodziny wojewody pomorskiego Piotra Jana (1685–1736) – opracowanie filologiczno-historyczne i edycja*¹

On the Need for Interdisciplinary Research as Exemplified by the Project *The Sources for the History of the Czapskis in the 18th Century. Egodocuments by Family Members of the Pomeranian Voivode Piotr Jan (1685–1736) – a Textual and Historical Analysis and Editing*

Słowa kluczowe: Czapscy, XVIII wiek, egodokumenty, listy, diariusz, edycja

Keywords: Czapscy, 18th century, egodocuments, letters, diary, edition

Abstract

The article is primarily aimed at presenting the tasks to be completed under the project *The Sources for the History of the Czapskis in the 18th Century. Egodocuments by Family Members of the Pomeranian Voivode Piotr Jan (1685–1736) – a Textual and Historical Analysis and Editing*

¹ Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu realizowanego przez Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” nr 0343/NPRH9/H11/88/2021, dofinansowanie projektu 723 814 zł, całkowita wartość projektu 723 814 zł.

financed by the National Programme for the Development of Humanities. The said project will culminate in three editions – of the diary of the travels of the Starost of Knyszyn Tomasz Czapski and of the letters of the Pomeranian Voivode's wife Konstancja Czapska and her children – her sons: Tomasz, Paweł Tadeusz and her daughter Rozalia. The work will be conducted simultaneously by literary scholars, historians, linguists and an art historian, hence the sources prepared to appear in print will have been thoroughly analysed, characterised and published with due diligence. In the author's opinion, implementation of such interdisciplinary scholarly enterprises is particularly important in the field of the humanities, as it breaks the hermetic seal of the conducted research, hence enabling an in-depth and multidimensional interpretation of old egodocuments.

Celem artykułu jest scharakteryzowanie zadań, jakie będą realizowane w ramach projektu *Źródła do dziejów Czapskich w XVIII wieku. Egodokumenty członków rodziny wojewody pomorskiego Piotra Jana (1685–1736) – opracowanie filologiczno-historyczne i edycja* finansowanego z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki i na tym przykładzie ukazanie znaczenia badań interdyscyplinarnych w dziedzinie nauk humanistycznych.

Świadomość, że takowe badania się niezwykle potrzebne, bywa wielokrotnie artykułowana podczas konferencji naukowych czy wyrażana we wstępach do monografii wieloautorskich będących ich pokłosiem. I choć i konferencje, i sympozja umożliwiające wymianę myśli między przedstawicielami różnych dziedzin bądź dyscyplin nauki są dziś powszechnym zjawiskiem, to jednak trudno nie ulec wrażeniu, że zakładana interdyscyplinarność nie sięga głębiej, że badacze ciągle jeszcze okopują się w twierdzeniach swojej własnej metodologii, a bywa i tak, że z pewnym lekceważeniem lub pobłażliwością oceniają dokonania reprezentantów innych nauk, mimo że podjęcie współpracy mogłoby przynieść interesujące efekty.

Ta swoista hermetyczność widoczna jest m.in. w sposobie konstruowania programów konferencji naukowych, w których dokonuje się podziału na sekcje związane z poszczególnymi dyscyplinami. Przyczynia się to z jednej strony do sprofilowania obrad, jednak z drugiej zamyka badaczy w ich własnych gettach. Antidotum na ten stan rzeczy są sesje plenarne, ale bywa, że pokazują one dobitnie ciągle pokutujący hermetyzm myślenia, przejawiający się w wymianie krytycznych, a czasem zabarwionych poczuciem pewnej wyższości uwag kierowanych pod adresem uczestników obrad reprezentujących inne niż własna dyscypliny. Wspomniane podziały dotyczą m.in. historyków i filologów, którzy wielokrotnie sięgają wszak po te same teksty źródłowe. Z oczywistych względów nie należy kwestionować odrębności wykorzystywanych metod badawczych, wynikających z zakładanych przez daną dyscyplinę celów naukowych, a także z jej swoistości, jednakże nie można też nie dostrzegać konsekwencji płynących z faktu wspomnianych wyżej rozgraniczeń. Z jednej bowiem strony literaturoznawca, lekceważąc kontekst historyczny

lub niewystarczająco się weń zagłębiając, może dokonać chybionej, anachronicznej lub upraszczającej interpretacji analizowanego tekstu, z drugiej zaś historyk, nie uwzględniając wpływu konwencji gatunkowej, ewolucji form wypowiedzi, znaczenia rozwiązań retorycznych czy znamienych dla ujęć panegirycznych, wreszcie zróżnicowania znaczeniowego słów używanych przez twórcę badanego źródła, sformułuje nietrafione lub budzące uzasadnione wątpliwości wnioski.

Niestety, do pogłębienia izolacji poszczególnych dyscyplin przyczynić się mogą również zasady ewaluacji jakości działalności naukowej za lata 2017–2021, o ile zostaną one utrzymane w kolejnym okresie. Obecnie autor musi być świadom, do jakich dyscyplin zostało przypisane czasopismo, do którego składa swój tekst. Jeśli wśród nich nie ma tej, którą reprezentuje dany badacz, jego publikacja zgodnie z obowiązującymi regułami zostanie uznana jako slot dopiero po weryfikacji przez Komisję Ewaluacji Nauki. Może to zniechęcać do wyboru takiego czasopisma nawet wówczas, gdy temat przewodni danego numeru będzie adekwatny do zainteresowań naukowych autora.

Wskazane wyżej podziały odnoszą się także często do podejmowanych inicjatyw wydawniczych, kiedy to edycje źródeł takich jak listy, pamiętniki czy dzienniki, zwane dawniej diariuszami, edytorsko opracowują albo historycy², albo literaturoznawcy³, albo wreszcie językoznawcy⁴, podczas gdy niewątpliwie najlepsze rezultaty przyniosłaby praca zespołowa. Na ten brak współdziałania badacze niejednokrotnie narzekają w bezpośrednich kontaktach, dzieląc się uwagami dotyczącymi napotykanym w pracy nad tekstem trudności lub zasięgając w razie wątpliwości okazjonalnie rady u znanych sobie reprezentantów innych dyscyplin. Co ważne, ten problem jest zauważalny także w odniesieniu do projektów grantowych, w których tym bardziej wskazana byłaby interdyscyplinarna współpraca, a nie zawsze ma ona miejsce.

² Przykłady można mnożyć, w odniesieniu do zajmujących mnie tu czasów saskich będą to chociażby edycje Jerzego Dygdały opracowujące w ostatnich latach źródła związane z rodem Radziwiłłów: Dygdała J., wyd., (2012), *Codzienne kłopoty, wielkie interesy i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z 1733/1734*, Warszawa; Dygdała J., wyd., (2013), *Podróże litewskiego magnata do Gdańska, Człuchowa, a nawet i dalej... Fragmenty „Diariusza” Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” z lat 1721, 1737 i 1752*, Warszawa.

³ Np. listy poetki Elżbiety Drużbackiej do jej protektorki Barbary Sanguszkowej wydała Krysztyna Stasiewicz (Stasiewicz 2011).

⁴ Diariusz Hieronima Floriana Radziwiłła opublikowała językoznawczyni Maria Brzezina: Brzezina M., wstęp i oprac., (1998), *Hieronima Floriana Radziwiłła Diariusze i pisma różne*, Warszawa. Niestety, ta edycja została skrytykowana w recenzji historyka Przemysława P. Romaniuka (2002: 145–149).

Powyższe uwagi wypływają m.in. z osobistych doświadczeń związanych z realizacją w latach 2013–2016 projektu z Narodowego Centrum Nauki zatytułowanego *Edycja listów Magdaleny z Czapskich do Hieronima Floriana Radziwiłła*, w którym jako literaturoznawczyni połączyłam siły z językoznawczynią Katarzyną Zawilską. W toku prac nad scharakteryzowaniem, opracowaniem i wydaniem niezwykle ciekawego zbioru listów powstałych w latach 1744–1759 dotkliwie odczułyśmy brak w naszym zespole historyka zajmującego się tym okresem w dziejach I Rzeczypospolitej. Z kolei Bożena Popiołek, historyczka z Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, kierująca projektem *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej kasztelanowej krakowskiej. Opracowanie edytorskie i analiza treści*⁵, także finansowanym przez Narodowe Centrum Nauki, w konferencyjnych kuluarach wielokrotnie podkreślała, iż w grupie realizującej to szeroko zakrojone zadanie nie znalazł się żaden językoznawca, co rodziło liczne trudności, z którymi musiało zmierzyć się grono edytorów pozbawionych jako historycy pogłębionych filologicznych kompetencji. Te doświadczenia pokazują, w jaką stronę zmierzać powinny w przyszłości podobne przedsięwzięcia.

Z inspiracji powyższą myślą zrodził się wniosek przywołany w tytule niniejszego artykułu, złożony w 9 konkursie Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki ogłoszonym 22 września 2019 roku w ramach modułu Dziedzictwo Narodowe. Wpisał się on w założenia przyświecające programowi, o których tak mówił w jednym z wywiadów przewodniczący Rady NPRH i wiceprezes Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej literaturoznawca profesor Włodzimierz Bolecki:

NPRH umożliwił finansowanie w systemie grantowym badań, które przez dziesięciolecia były umieszczane na marginesach humanistyki naukowej i wegetowały w ramach dotacji statutowej. Mówię o naukowym wydawaniu źródeł, pracach dokumentacyjnych i edytorskich. Gdyby nie NPRH, to ten typ badań nie miałby szans w finansowaniu grantowym, bo nie spełnia kryteriów badań podstawowych, których finansowanie jest ustawowym zadaniem NCN. NPRH dowartościował naukowe miejsce badań dokumentacyjnych w humanistyce, podtrzymał istnienie specjalistycznych zespołów, które od lat 90. XX w. po prostu zamierały. [...] Niedostrzegającym

⁵ Efektem realizacji projektu były następujące edycje: B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, oprac. i wyd., (2016) *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 1: *Z serca kochająca żona i uniżona sługa. Listy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej do męża Adama Mikołaja Sieniawskiego z lat 1688–1726*, Warszawa; B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, oprac. i wyd., (2016), *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 2: *Jaśnie Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Informatorzy i urzędnicy*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier; B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, oprac. i wyd., (2016), *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 3: *Jaśnie Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Rodzina, przyjaciele i klienci*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier.

efektem NPRH jest też swoista dziedzinowa integracja środowiska humanistycznego zamkniętego dotąd w tradycyjnych silosach poszczególnych dyscyplin. Wszystkie panele ekspertów NPRH mają bowiem charakter interdyscyplinarny, ponieważ decyzje o rekomendowaniu wniosków podejmowane są przez przedstawicieli wszystkich dyscyplin humanistycznych, a żadna dyscyplina nie ma w tym programie szans na skolonizowanie pozostałych (Bolecki 2021: <https://miesiecznik.forumakademic-kie.pl/czasopisma/fa-6-2021/nprh-zintegrowal-srodowisko-humanistyczne/>).

Przywołane wyżej uwagi pokazują, że priorytetem NPRH jest wspieranie interdyscyplinarnych projektów pozwalających na integrację działań badawczych, przekraczających horyzonty wyznaczane poszczególnym ich wykonawcom przez reprezentowane przez nich naukowe dyscypliny.

Taką szansę stwarza projekt poświęcony opracowaniu i edycji źródeł dotyczących rodziny Czapskich herbu Leliwa, którzy zyskiwali w I Rzeczypospolitej w XVIII wieku stopniowo na znaczeniu. Punktem wyjścia dla tego przedsięwzięcia są wcześniejsze prace prowadzone przez historyków: Jerzego Dygdałę, przez wiele lat zajmującego się m.in. dziejami szlachty i magnaterii z Prus Królewskich (m.in. Dygdała 1984), w tym także rodem Czapskich, i Mikołaja Tomaszewskiego, który w 2020 roku na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu obronił pracę doktorską poświęconą staroście knyszyńskiemu Tomaszowi Czapskiemu⁶, oraz polonistek: piszącej te słowa literaturoznawczynie Iwony Maciejewskiej oraz językoznawczynie Katarzyny Zawilskiej. Już w trakcie przygotowywania swojej rozprawy magister Tomaszewski nawiązał ze mną kontakt, wiedząc o powstającej edycji listów Magdaleny, siostry wspomnianego Czapskiego, do jej narzeczonego, a następnie męża – księcia Hieronima Floriana Radziwiłła. Podjęta wówczas niesformalizowana współpraca pokazała, jakie możliwości tkwią w ewentualnym interdyscyplinarnym projekcie. Do zespołu dołączyły kolejne trzy osoby: językoznawczynie Magdalena Majdak, historyk sztuki Bartłomiej Łyczak oraz literaturoznawczynie Sabina Kowalczyk. Siedmioosobowa grupa wykonawców reprezentuje nie tylko różne dyscypliny, ale także pokolenia badaczy, co pozwoli na wymianę myśli między naukowcami o dużym doświadczeniu i tymi, którzy są u progu swej zawodowej kariery i dzięki temu projektowi będą mogli rozwinąć swe kompetencje.

Przygotowany i zgłoszony na konkurs wniosek (którego ocena trwała niestety aż dwa lata) pozwolił na głęboki namysł nad perspektywami badawczymi,

⁶ Praca napisana pod kierunkiem prof. Krzysztofa Mikulskiego nosiła tytuł: *Tomasz Czapski herbu Leliwa (1711–1784). Życie i działalność*. Należy oczekiwać, że zgodnie z sugestiami recenzentów: prof. Jerzego Dygdały i prof. Cezarego Kukli rozprawa zostanie wkrótce opublikowana.

które wyznaczają zachowane do naszych czasów egodokumenty związane z poszczególnymi członkami rodu Czapskich – żoną wojewody pomorskiego Piotra Jana – Konstancją z Gnińskich, jej dwoma synami: Tomaszem oraz Pawłem Tadeuszem, a także córką Rozalią. Termin egodokument został po raz pierwszy zdefiniowany w 1958 roku „przez holenderskiego filologa i historyka Jacoba Pressera. Rozumiał on egodokumenty jako teksty, w których autor opowiada nam o swoich uczuciach, o życiu prywatnym; to «dokumenty», w których ich twórca w sposób zamierzony lub niezamierzony ujawnia swoje ego” (Chorażyczewski, Pacevičius, Roszak, red., 2015: 7).

W omawianym projekcie w centrum zainteresowania znajdują się przede wszystkim listy wspomnianych członków rodziny, ale także diariusz podróży Tomasza Czapskiego powstały w trakcie *grand tour* wojewodzica, kiedy to trzy lata przybywał on w Paryżu. Celem tego naukowego przedsięwzięcia będzie nie tylko dogłębna analiza filologiczno-historyczna zachowanych źródeł, ale także ich edytorskie opracowanie i opublikowanie.

Zasadne wydaje się pytanie, dlaczego właśnie dokumenty związane z dziejami tej konkretnej rodziny warto zainteresowania i przybliżenia współczesnemu odbiorcy w postaci wydania. Powodów jest co najmniej kilka. Zachowane źródła pozwalają podjąć szeroko zakrojoną, interdyscyplinarną refleksję nad wieloma zagadnieniami, związanymi z dziejami i kulturą czasów saskich.

Na początku należy zaznaczyć, że w polskiej historiografii nie ma wielu opracowań dotyczących wywodzącego się z Prus Królewskich rodu Czapskich⁷. Istniejące herbarze często mylnie przedstawiały członków tej rodziny (Mikulski 1993: 353–64). Dlatego niezbędne jest zweryfikowanie dotychczasowych ustaleń naukowców, które często powieły błędne tezy. Dziwić może fakt, iż tak znaczna rodzina, awansująca w XVIII wieku do elity prowincji pruskiej, była dotąd właściwie pomijana w badaniach, stąd celem projektu będzie uzupełnienie tejsze luki. Należy pamiętać, iż wojewoda pomorski Piotr Jan i jego małżonka byli mocno zaangażowani w konflikt o tron po śmierci Augusta II Sasa, wspierając aktywnie Stanisława Leszczyńskiego (Dydała 1984: 31–34). Cenne będzie scharakteryzowanie kręgu odbiorców zachowanej w archiwach i bibliotekach epistolografii, ponieważ poza członkami własnej rodziny Konstancja oraz jej potomstwo adresowali listy do magnaterii (Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie, Małachowscy

⁷ Trzeba tutaj wspomnieć o pracach Elżbiety Walczak, która temu rodowi poświęciła pracę doktorską, dotąd niepublikowaną, oraz artykuł: E. Walczak (1996), *Kariera rodu Czapskich w XVI–XVIII wieku*, „Rocznik Gdański”, t. 56, z. 1: 65–84. Niestety, jak zauważa Mikołaj Tomaszewski, badaczka „popęłniła wiele błędów merytorycznych dotyczących samej genealogii rodu” (Tomaszewski 2017: 32).

i inni), współpracowników (ekonomowie z ich dóbr ziemskich) czy wspomnianego wyżej Leszczyńskiego.

Kolejnym istotnym zadaniem założonym w projekcie jest analiza zmierzająca do wykazania roli konwencji panegirycznej obecnej w dawnej korespondencji, znacząco wpływającej na sposób przekazywania treści. Posłuży ona wydobyciu powtarzających się językowych klisz, zafałszowujących prawdziwy stosunek nadawcy do adresata, czego nie uwzględniają często historycy korzystający z tego typu źródeł (Maciejewska 2016: 139–142). Ponieważ badany materiał zawiera listy kierowane zarówno do członków własnej rodziny, jak i do osób stojących wyżej w hierarchii społecznej od nadawcy, pozwoli to wykazać, na ile ówczesni korespondenci modyfikowali sposób pisania, biorąc pod uwagę status odbiorcy danego listu (Mroczek 1978: 127–148, Maciejewska 2017: 45).

Zaplanowane badania będą także próbą odpowiedzi, w jakiej mierze epistolografia kobieca czasów saskich była odbiciem utrwalonych w staropolszczyźnie reguł określanych przez dawne listowniki i naśladowane wzory, czy miała charakter odrębny, wynikający m.in. z tego, że kobiety nie uczestniczyły w wypracowanym przez kolegia jezuickie i pijarskie modelu nauczania, czy i w jakim stopniu ich listy charakteryzowały się naturalnością wypowiedzi, o którą w oświeceniu tak wyraźnie upominał Stanisław Szymański (Matuszewska 1999: 121–157). Należy przy tym pamiętać, iż pierwsza połowa XVIII wieku to czas powolnej emancypacji pisarskiej i edukacyjnej płci pięknej (Partyka 2004: 219, Stasiewicz 2001: 11–46). Na tym etapie badań nie mamy informacji o wykształceniu kobiet z rodziny Czapskich, jednakże już pobieżna analiza listów wojewodziny pomorskiej, uznanych za bardzo interesujące przez Alojzego Sajkowskiego (Sajkowski 1981: 265) pokazuje, iż – podobnie jak jej córka Magdalena – Konstancja z Gnińskich sprawnie władała piórem i ceniła sobie m.in. znajomość języków obcych (Maciejewska, Zawilska, wstęp i oprac., 2016: 15). Warto nadmienić, że wspomniana Magdalena posługiwała się dość biegle zarówno francuskim, jak i niemieckim, a jej listy stanowią świadectwo elokwencji i niezwykłej osobowości ich autorki (Maciejewska, Zawilska, wstęp i oprac., 2016: 34–40). Można przypuszczać, że analiza rodzinnej korespondencji stworzy szansę na porównanie listów pisanych przez mężczyzn i kobiety oraz pozwoli odpowiedzieć na pytanie, czy odmiennosc ról społecznych i ścieżki edukacyjnej obu płci wpływała na tworzoną przez nie epistolografie.

Prace podjęte w ramach projektu zaowocują jeszcze innymi efektami, gdyż przyczynią się z pewnością do pogłębienia wiedzy o skomplikowanych relacjach panujących w rodzinie wojewody pomorskiego. Sprawy majątkowe w powiązaniu z sadystyczną i awanturniczą postawą Tomasza, uchodzącego za trudnego do okiełznania awanturnika (Tazbir 1999: 176), doprowadziły do wielu konfliktów

w obrębie rodziny (między innymi po rozwodzie Magdaleny z księciem Radziwiłłem), ale także sporów (również sądowych) z innymi rodami, np. z Branickimi. Przeegrany proces z hetmanem wielkim koronnym Janem Klemensem Branickim miał szczególne znaczenie w pomijaniu Czapskich w awansach na urzędy, np. wojewodów czy kasztelanów, mimo że Piotr Jan jako pierwszy z rodu mógł cieszyć się urzędem wojewody oraz krzesłem senatorskim. Jak pisze Tomaszewski:

Trwający niemal kilkanaście lat spór doprowadził do szeregu negatywnych następstw dla wojewodzica pomorskiego. W dużej mierze – dzięki wpływowi na dworze jego adwersarza – legła w gruzach kariera polityczna Czapskiego. Mimo senatorskiego pochodzenia, posiadanych starostw i koligacji, nie uzyskał choćby najniższej sytuowanego miejsca w senacie Rzeczypospolitej” (Tomaszewski 2020: 10).

Przebadanie dostępnej w kraju i w archiwach zagranicznych korespondencji może stworzyć dodatkowo szansę na wyjaśnienie wszelkich wątpliwości związanych z mariażem Magdaleny z Hieronimem Florianem Radziwiłłem, staraniami o unieważnienie jego pierwszego związku z Teresą Sapieżanką⁸ i okolicznościami rozpadu małżeństwa z Czapską. W trakcie realizacji projektu z Narodowego Centrum Nauki związanego z edycją listów córki wojewody pomorskiego zachowanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych wyniknęło wiele pytań, na które na ówczesnym etapie badań trudno było odpowiedzieć. Charakteryzowany w tym artykule projekt finansowany z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki stwarza możliwości przeprowadzenia szeroko zakrojonych kwerend źródłowych m.in. w archiwach krajowych w Warszawie, Białymstoku, Krakowie, Gdańsku czy Lublinie, ale także w bibliotekach i archiwach w Nancy i Paryżu, w Berlinie, Wilnie czy Lwowie. Mogą one doprowadzić do odnalezienia kolejnych listów (poza tymi, które zostały już zgromadzone w postaci zdigitalizowanej przez członków zespołu) bądź innych dokumentów dotyczących Czapskich, pozwalających zbudować obraz relacji rodzinnych i życia codziennego tej rodziny, ale także dookreślić wielokierunkową aktywność żony i córek wojewody pomorskiego w funkcjonowaniu rodu w sferze prywatnej i publicznej (m.in. rolę Konstancji w postępowaniu o unieważnienie przed sądem kościelnym pierwszego małżeństwa Hieronima Floriana Radziwiłła, ale także w procesie syna Tomasza z hetmanem Branickim). Niewykluczone też, że uda się odnaleźć nieznane dotąd listy

⁸ Przyczyni się to też do poszerzenia naszej obecnej wiedzy na temat poczyniań podejmowanych w celu uzyskania rozwodu, jak wówczas powszechnie nazywano orzeczenia nieważności zawartego małżeństwa wydawane przez sąd kościelny (Kulesza-Woroniecka I. 2002: 31). W czasach saskich liczba takich procesów znacząco wzrasta, co pokazuje zachodzące wówczas stopniowo przemiany obyczajowe.

córki Magdaleny, a także odpowiedzi na nie jej małżonka, których brak był bardzo odczuwalny w przygotowywaniu do druku zbioru epistoł wojewodzianki pomorskiej.

Można również mieć nadzieję, że pozyskane materiały źródłowe otworzą kolejne pole badawcze, które w sposób szczególny eksplorować będzie uczestniczący w projekcie historyk sztuki Bartłomiej Łyczak. W swojej dotychczasowej pracy naukowej zajmował się on dorobkiem artystów działających przede wszystkim na terenie Prus Królewskich, skąd wywodzili się Czapscy. Badacz jako kilkakrotny stypendysta Kancelarii Państwowej Bawarii przyczyni się w znacznym stopniu do przeprowadzenia kwerend w Niemczech i co niezwykle ważne, będzie mógł scharakteryzować poczynania Tomasza oraz Pawła Tadeusza wynikające z ich pasji kolekcjonerskich. Na polu mecenatu artystycznego wyróżniał się przede wszystkim pierwszy z wymienionych braci, który oprócz rozwijania prywatnych zbiorów fundował także dzieła do wnętrz sakralnych, m.in. srebrne naczynia liturgiczne zamawiane w Paryżu i Gdańsku (Ajewski 2004: 19–21, Tomaszewski 2018: 151–163). Zachowane inwentarze Czapskich pozwalają na częściowe odtworzenie kolekcji dzieł sztuki posiadanych przez poszczególnych przedstawicieli tego rodu, ale można założyć, że zaplanowane kwerendy pozwolą wzbogacić naszą wiedzę o zbiorach pozostających w XVIII stuleciu w ich rękach, źródłach pozyskiwanych eksponatów, stosunku obu braci do gromadzonych dzieł itd. Należy podkreślić, iż w XIX stuleciu drogą dziedziczenia biblioteka i kolekcje zgromadzone niegdyś przez starostę knyszyńskiego weszły w posiadanie roku Krasieńskich, stając się załącznikiem Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasieńskich (Ajewski 2004: 15).

Warto w tym miejscu również przypomnieć, że założyciel innej słynnej kolekcji stanowiącej podwaliny dzisiejszego Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego w Krakowie, czyli Emeryk Zachariasz Hutten-Czapski (1828–1896) wywodził się z tegoż samego rodu, tyle że z innej niż Piotr Jan, wojewoda pomorski, jego linii. Do wyodrębnienia się trzech linii: na Bąkowie, Smętowie i Swarżynie doszło pod koniec XVI wieku. Czapscy, których dotyczy charakteryzowany w niniejszym artykule projekt, reprezentowali pierwszą spośród wyżej wymienionych (Tomaszewski 2017: 34).

Do rozbudzenia pasji kolekcjonerskiej Tomasza Czapskiego najprawdopodobniej przyczyniła się odbyta przez niego w młodości podróż edukacyjna, której przebieg można prześledzić dzięki zachowanemu diariuszowi autorstwa najstarszego syna wojewody pomorskiego powstałego w czasie jego pobytu w stolicy Francji. Ten tekst źródłowy także będzie przedmiotem opracowania i edycji w ramach omawianego projektu. Co ważne, jego analiza będzie miała charakter

wieloaspektowy. Ów dziennik bowiem to nie tylko świadectwo typowego epizodu w życiu ówczesnej magnaterii i bogatej szlachty czy źródło do poznania faktów z wczesnej młodości jego autora, ale także, co niezmiernie ważne, tekst autobiograficzny poddany pewnej konwencji, która, zdaniem literaturoznawczyni Hanny Dziechcińskiej, właśnie w czasach saskich podlegała powolnej ewolucji. Otóż zachowane z tego okresu diariusze i pamiętniki, ciągle w niewystarczającym stopniu zbadane i rozpoznane, są świadectwem powolnych zmian zachodzących w piśmiennictwie autobiograficznym. Twórcy takich przekazów zaczynają w większym niż w poprzednich stuleciach (w których dominowała w piśmiennictwie autobiograficznym postawa ekstrawertywna⁹) stopniowo ujawniać swoje emocje, osobiste myśli i refleksje, nie ograniczając się jedynie do opisu otaczającej rzeczywistości i oszłego w charakterze dokumentowania zdarzeń (Dziechcińska 1999: 51–62).

Badaczka jako jeden z powodów zaistnienia owej zmiany wskazała wpływ mody na czytanie romansów, która rzeczywiście narastała w I połowie XVIII stulecia, kiedy to utwory reprezentujące ten gatunek nie były już wyłącznie lekturą znającej języki arystokracji, ale niejako schodzą pod strzechy dzięki dokonywanym w tym okresie dość licznym przekładom (Michałowska 1972: 452–456, Maciejewska 2013: 21–26). Wpływ konwencji romansowej zaznacza się m.in. w niektórych fragmentach pisanego przez kilkadziesiąt lat diariusza księcia Michała Kazimierza Radziwiłła zw. Rybeńko czy w bardzo ciekawych zapiskach szlachcica z Wielkiego Księstwa Litewskiego Jana Krzysztofa Biegańskiego podróżującego w interesach swego powiatu do króla Augusta II (Maciejewska 2013: 226–232, 251–255). Konstatacje zawarte w rozprawie doktorskiej Mikołaja Tomaszewskiego dotyczące dziennika Tomasza Czapskiego, dotychczas niebadanego przez literaturoznawców, podpowiadają, iż ów przekaz wart jest pogłębionej analizy (m.in. z powodu romansowych przygód jego autora), a także publikacji, tym bardziej że edycje tego typu źródeł z czasów saskich ciągle należą do rzadkości, co niewątpliwie utrudnia rozpoznanie zachodzącej stopniowo ewolucji piśmiennictwa autobiograficznego.

Jak to już zostało wyżej wspomniane, zwieńczeniem omawianego projektu będą trzy tomy zawierające kolejno edycje diariusza Tomasza Czapskiego, listów jego matki Konstancji z Gnińskich, wreszcie listów trojga jej dzieci: starosty knyszyńskiego Tomasza, młodszego od niego Pawła Tadeusza oraz córki Rozalii. Praca filologiczna, która będzie poprzedzać zaplanowane publikacje, stworzy

⁹ Postawy charakterystyczne dla piśmiennictwa autobiograficznego opisuje Małgorzata Czermińska (Czermińska 1982: 178–179).

jeszcze inną perspektywę badawczą, ważną przede wszystkim dla zaangażowanych w projekt językoznawczyń: Magdaleny Majdak i Katarzyny Zawilskiej. Pracom nad wspomnianym zbiorem dokumentów towarzyszyć będzie ekscerpca zawartego w nich słownictwa. Pozyskany w ten sposób materiał uzupełni bazę powstającego *Elektronicznego słownika języka polskiego XVII i XVIII wieku*. Przyczyni się to z pewnością do lepszego rozpoznania polszczyzny czasów saskich, a zwłaszcza języka kobiet tego okresu. W tym ostatnim zakresie pozostaje wciąż jeszcze bardzo wiele do zrobienia. Wnioski mogą być tym bardziej owocne, że oparte będą nie na tekstach kopiowanych, jak to ma miejsce np. w przypadku badań dotyczących języka najwybitniejszej poetki czasów saskich – Elżbiety Drużbackiej (Rittel 2007), ale na źródłach, które wyszły bezpośrednio spod pióra ich autorek.

Powyższe rozważania pokazują ciekawe perspektywy naukowe, jakie otwiera charakteryzowany projekt, a także niewątpliwe korzyści wypływające z zaplanowanych w jego ramach edycji. Wydanie rozproszonych po różnych bibliotekach i archiwach egodokumentów rodziny Czapskich będzie impulsem dla wielu badaczy reprezentujących różne dyscypliny, którzy dzięki tym publikacjom będą mogli skorzystać z tych cennych źródeł i poprzez ich analizę poszerzyć obecny stan wiedzy dotyczący ciągle w niewystarczającym stopniu rozpoznanych czasów saskich.

Bibliografia

Źródła

- Brzezinowa Maria, oprac. i wstęp, (1998), *Hieronima Floriana Radziwiłła Diariusze i pisma różne*, Warszawa.
- Dygdała Jerzy, wyd., (2012), *Codziennie kłopoty, wielkie interesy i podwójna elekcja. Korespondencja radziwiłłowskich urzędników z księżną Anną Radziwiłłową i jej synem Michałem Kazimierzem z 1733/1734*, Warszawa.
- Dygdała Jerzy, wyd., (2013), *Podróże litewskiego magnata do Gdańska, Człuchowa, a nawet i dalej... Fragmenty „Diariusza” Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” z lat 1721, 1737 i 1752*, Warszawa.
- Maciejewska Iwona, Zawilska Katarzyna, wstęp i oprac., (2016), „Gdybym Cię, moje Serce, za męża nie miała, żyć bym nie mogła”. *Listy Magdaleny z Czapskich do Hieronima Floriana Radziwiłła z lat 1744–1759*, Olsztyn.
- Popiołek Bożena, Kicińska Urszula, Słaby Agnieszka, oprac. i wyd., (2016) *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 1: *Z serca kochająca żona i uniżona sługa. Listy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej do męża Adama Mikołaja Sieniawskiego z lat 1688–1726*, Warszawa.
- Popiołek Bożena, Kicińska Urszula, Słaby Agnieszka, oprac. i wyd., (2016), *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 2: *Jaśnie*

- Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Informatorzy i urzędnicy*, wstęp i oprac. Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Agnieszka Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier.
- Popiołek Bożena, Kicińska Urszula, Słaby Agnieszka, oprac. i wyd., (2016), *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 3: *Jaśnie Oświecona Mościa Księżno Dobrodziejko. Rodzina, przyjaciele i klienci*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier.
- Stasiewicz Krystyna (2011), *Barbara Sanguszkowa i Elżbieta Drużbacka w świetle nowych źródeł*, Olsztyn.

Opracowania

- Ajewski Krzysztof (2004), *Kolekcjonerstwo starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego. U źródeł Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. XXXVI: 19–21.
- Chorążyczewski Waldemar, Pacevičius Arvydas, Roszak Stanisław, red., (2015), *Egody dokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, Toruń.
- Czermińska Małgorzata (1982), *Postawa autobiograficzna*, w: *Studia o narracji*, red. Jan Błoński, Stanisław Jaworski, Janusz Sławiński, Wrocław: 221–235.
- Dygdała Jerzy (1980), *Na marginesie badań nad magnaterią polską epoki saskiej*, „Rocznik Gdański” t. XL, z. 1: 187–198.
- Dygdała Jerzy (1984), *Życie polityczne Prus Królewskich u schyłku ich związku z Rzeczpospolitą w XVIII wieku. Tendencje unifikacyjne a partykularyzm*, Warszawa–Poznań–Toruń.
- Dziechcińska Hanna (1999), *Pamiętniki czasów saskich. Od sentymentalizmu do sensualizmu*, Bydgoszcz.
- Kulesza-Woroniecka (2002), *Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku*, Poznań–Wrocław.
- Maciejewska Iwona (2016), *Dylematy badacza dawnej epistolografii*, „Prace Językoznawcze”, t. XVIII/2: 139–148.
- Maciejewska Iwona (2017), *Intrygujący trójgłos – małżeństwo Magdaleny i Hieronima Floriana Radziwiłłów w świetle listów Konstancji z Gnińskich Czapskiej*, „Napis”, seria XXIII: 39–53.
- Maciejewska Iwona (2013), *Miłość i erotyzm w piśmiennictwie czasów saskich*, Olsztyn.
- Maciejewska Iwona, Zawilska Katarzyna (2015), „*Białogłowy dowodzą, czego chcą*”, czyli o sztuce przekonywania i pochlebstwa (listy Konstancji i Magdaleny Czapskich do Hieronima Floriana Radziwiłła), w: *Kobieta i mężczyzna. Jedna przestrzeń – dwa światy*, red. Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Marcin Gadocha, Warszawa.
- Matuszewska Przemysława (1999), *Gry z adresatem. Studia o poezji i epistolografii wieku oświecenia*, Wrocław.
- Michałowska Teresa (1972), *Romans XVII i pierwszej połowy XVIII wieku. Analiza struktury gatunkowej*, w: *Problemy literatury staropolskiej*, seria I, red. Janusz Pelc, Wrocław: 427–498.
- Mikulski Krzysztof (1993), *Najstarsze dzieje Czapskich herbu Leliwa (Ze studiów nad genealogią rodów pomorskich)*, w: *Między wielką polityką a szlacheckim partykularyzmem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy ku czci Prof. Jacka Staszewskiego*, Toruń: 351–364.

- Mroczek Katarzyna (1978), *Titulatura w korespondencji staropolskiej jako problem stosunku między nadawcą a odbiorcą*, „Pamiętnik Literacki”, z. 2: 127–148.
- Partyka Joanna (2004), „*Żona wyćwiczona*”. *Kobieta pisząca w kulturze XVI i XVII wieku*, Warszawa.
- Rittel Teodozja (2007), *Elżbieta Drużbacka. Język i tekst. Studium lingwistyczne*, Kraków.
- Romaniuk Przemysław P. (2001), (rec.), *Hieronima Floriana Radziwiłła Diariusze i pisma różne*, „Kwartalnik Historyczny”, z. 4: 145–149.
- Sajkowski Alojzy (1981), *Staropolska miłość. Z dawnych listów i pamiętników*, Poznań.
- Stasiewicz Krystyna (2001), *Zmysłowa i elokwentna prowincjuszka na staropolskim Parnasie. Rzecz o Drużbackiej i nie tylko...*, Olsztyn.
- Tazbir Janusz (1999), *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa.
- Tomaszewski Mikołaj (2018), *Die Bücher-, Münzen-, Skulpturen- und Gemäldesammlungen von Tomasz Czapski (1711–1784)*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien”, Band 9: 151–163.
- Tomaszewski Mikołaj (2017), *Linia swaroczyńska rodu Czapskich herbu Leliwa w czasach nowożytnych*, „Zapiski Historyczne”, t. 82, z. 5: 31–51.
- Tomaszewski Mikołaj (2020), *Tomasz Czapski herbu Leliwa (1711–1784). Życie i działalność*, Toruń (komputeropis pracy doktorskiej).
- Tomaszewski Mikołaj (2016), *Tomasz Czapski jako mecenas i erudyta czasów saskich i stanisławowskich*, w: *Wiek osiemnasty jako zmiana: Rzeczpospolita i oświecenie. III Kongres Badaczy Osiemnastego Wieku, Poznań, 15–17.09. 2016* [biuletyn: komunikaty].
- Walczak Elżbieta (1996), *Kariera rodu Czapskich w XVI–XVIII wieku*, „Rocznik Gdański”, t. 56, z. 1: 65–84.

Źródła internetowe

- Bolecki Włodzimierz (2021), *NPRH zintegrował środowisko humanistyczne*, rozm. przeprowadził Piotr Kieraciński, „Forum Akademickie” nr 6 [online:] <https://miesiecznik.forumakademickie.pl/czasopisma/fa-6-2021/nprh-zintegrowal-srodowisko-humanistyczne/> [dostęp: 8.01.2022].